

Resim 16. Topkapı Müzesi H. 1517 *Süleymân-nâme* adlı H. 965 târihli yazmanın 132. varakında Kanûni Süleymanın doğancılığını gösteren resim

TÜRKİYE'DE BİZANS MİMARİSİ HAKKINDAKİ YABANCI ARAŞTIRMALARIN KISA TARİHÇESİ

(İKİNCİ DÜNYA SAVAŞINA KADAR)

Semavi EYİCE

Bizans mimarisinin İstanbul'daki anıtlarının ilmi usuller ile incelenmesi ilk olarak W. Salzenberg'in Ayasofya hakkındaki kitabı ile başlamıştı. 1854'de basılan bu büyük ve gösterişli album - kitap Batılı sanat tarihçilerine Ayasofya ile birlikte İstanbul'un başka eserlerini de tanıtmıştı. İstanbul'un mimari eserlerinin gittikçe artan bir hızla araştırılmasına karşılık, Anadolu'dakiler daha ağır olarak inceleniyordu. İstanbul'a nispetle daha sonra başlayan bu yoldaki çalışmaların tarihçesini, İstanbul'u yazımız çerçevesi dışında bırakarak, bir özet halinde sunacağız¹.

Ondokuzuncu yüzyıl içlerinde Anadolu'da dolayan yabancı seyahatçiler karşılaştıkları Hıristiyan veya Bizans yapılarını da incelemişler, bunları yol hatıralarında anlatmağa çalışmışlardır. Seyrek de olsa bazı eserlerin gravür olarak resimleri de seyahatnamelerinde yer almıştır. Ainsworth, Hamilton, Fellows, De Laborde, Hom-

1. İstanbul ve yakın çevresi hakkındaki yayınlar makalemiz çerçevesi içine alınmamıştır. Ayrıca tarihi topoğrafya veya tarih ile ilgili araştırmalar üzerinde durulmadığı gibi, kısa haberler, ufak arkeolojik notlar ve raporlar da yazımız sınıırı dışında bırakılmıştır. Bu yazımızda Bizans devri mimari eserlerini doğrudan doğruya mimarileri bakımından ele alan yazı ve kitaplar üzerinde durulmuştur. Diğer taraftan, bazı araştırmalar ve bilhassa kazılar hakkında esas yayın yapılmadan basılan ön raporların da bibliyografyaları verilmemiştir. Bu durumlarda sadece esas ve son büyük yayının referansına işaret edilmesi yeterli bulunmuştur.

maire de Hell ve daha başkalarının seyahatnâmelerinde Anadolu'nun Bizans devri eserlerine dair önemli bilgiler bulmak mümkündür. Anadolu hakkında araştırma yapmak üzere Fransız hükümeti tarafından gönderilen ve topladığı bilgileri önce resimlerle süslü üç ciltlik büyük bir album halinde yayımlayan² mimar Charles Texier (1802 - 1871) sonra bu malzemesinin yardımıyla basılan küçük bir cilt meydana getirmiştir³. Bir İngiliz, P. Pullan ile ortaklaşa düzenledikleri Bizans sanatı hakkındaki büyük kitap ise Anadolu'dan bazı Bizans yapılarını ilk defa olarak tanıtırdu. İçinde Texier'nin Anadolu'yu dolaşırken gördüğü, Bizans devrine ait pek çok yapının, bilhassa Demre'de Nikolaos kilisesi, İznik surları, Bursa'da Fetih'den sonra Osman Gazi'nin türbesi olan ve tarihlerimize «Gümüşlü künbet» adıyla geçen Bizans kilisesi, güney Anadolu'da Dara şehri surları ve Trabzon kiliseleri vs. gibi pek çok anıta dair ilk defa bilgi verilmektedir. Fakat bu bilgiler çok hallerde yeteri kadar açık değil hatta bazen de eksik veya yanıltıcıdır. Bu gösterişli büyük ve resimli ciltte verilen bilgiler Anadolu'nun Ortaçağ Hıristiyan mimarisini yeteri kadar aydınlatmaktan çok uzak kalmıştır⁴. Tanınmış Fransız yapı tekniği uzmanı Auguste Choisy (1841-1908) de, 1875 yılında İstanbul, Trakya ve Batı Anadolu'da yaptığı bir inceleme gezisi arkasından hazırladığı ve 1883'de basılan *Bizanslılar da yapı sanatı* başlıklı kitabında Batı Anadolu ve İstanbul'daki bir kaç Bizans devri yapısının mimari tekniklerini ortaya koymuştur⁵. Üzerinden geçen doksan yıla rağmen bu çok eksik kitabın yerine bir yenisinin konulamayışı da gariptir.

Bizans yapı sanatı örneklerinin iyi rölöveleri ve fotoğrafları ile tanıtılmasında geçen yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'nun değişik bölgelerinde araştırmalar yapan büyük arkeoloji heyetlerinin de payları olmuştur. Bunlar dolaştıkları yerlerde bilhassa ilkçağ anıt-

2. Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure*, Paris 1839 - 1849, 3 cilt.
3. Ch. Texier, *Asie-Mineure, Description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie*, [L'Univers serisi], Paris 1862, türkçesi *Küçük Asya* (çev. A. Suad) 3 cilt, İstanbul 1339.
4. Ch. Texier — R. Popplewell Pullan, *L'architecture byzantine ou Recueil de monuments des premiers temps du Christianisme en Orient, précédé de recherches historiques et archéologiques*, London 1864; aynı kitabın ingilizce baskısı da var, *Byzantine Architecture illustrated by examples of edifices erected in the East during the earliest ages of christianity with historical and archaeological descriptions*. London 1864.
5. A. Choisy, *L'art de bâtir chez les byzantins*, Paris 1883.

ları ile ilgilenmekle beraber karşılaştıkları Bizans eserleri üzerinde de çalışmışlardır. O. Benndorf (1838-1907) ile G. Niemann (1841-1912) Anadolu'nun güney-batısında eski Likya ve Karia bölgelerindeki gezilerinde gördükleri bazı Bizans yapıları ile birlikte Kaş'daki Dereağzı kilisesinin Texier'inkinden daha iyi yeni plânı ve resimleri ile 1884'de yayınlamışlardır⁶. Aynı bölgenin daha değişik bir kısmında inceleme yapan E. Petersen (1836-1919) ile F. von Luschan ise 1889'da basılan kitaplarında sadece önemsiz bir kaç Bizans yapısına dair notlar vermişlerdir⁷. Daha doğuda şimdiki Antalya ve çevresinde, eski Pisidia ve Pamfilia arazisinde, Avusturya - Macaristan İmparatorluğu mensubu, Polonya asıllı Graf Lanckoronski'nin yardımıyla G. Niemann ve E. Petersen'in yaparak 1890'da yayınladıkları çalışmalarında ise Antalya'daki Kesik minare cami olan eski kilise ile Aspendos ve Side'deki Bizans yapılarına dair notlar derlenmişlerdir⁸. İngilizler ise bu sıralarda daha çok güney ile meşgul olmaktadır. Yalnız E. Freshfield daha 1885'e doğru, İzmir yakınında o vakitlerdeki adı ile Nif (Kemalpaşa ilçesi)'deki İznik Laskaris'leri devrinden (XIII. yüzyıl) kalma büyük bir Bizans sarayı harabesini resimleri ile yayınlamıştır⁹. Daha çok eski kitabe toplamak üzere Anadolu'da dolaşanlardan Arthur C. Headlam, 1890 da Güney Anadolu'da Mut dolaylarında Alacahan manastırı ile Dağpazarı'ndaki kiliseyi görmüş, bunları başlıbaşına bir monografya halinde 1893'de yayınlamıştır¹⁰. Bunlardan Headlam'ın Hoca kalesi olarak adlandırdığı Alacahan manastırı sonraları büyük araştırmalara ve pek çok yayına konu olacaktır. Afyon Karahisarı yakınında Dinar'da karşılaşılan bir basilika hakkında W. Ramsay, 1890'da kısa bir not yazdığı gibi¹¹, herhalde aynı basilika hakkında G. We-

6. O. Benndorf — G. Niemann, *Reisen in Lykien und Karien*, Wien 1884, 2 cilt.
7. E. Petersen — Felix von Luschan, *Reisen in Lykien, Milyas und Kibyriaten*, Wien 1889, 2 cilt.
8. Graf K. Lanckoronski ve G. Niemann — E. Petersen, *Staedte Pamphlyiens und Pisidiens* Wien 1890-92, 2 cilt; ayrıca fransızca ve polonyacası da var.
9. E. Freshfield, *The Palace of the Greek Emperors of Nicaea at Nymphio*, «*Archaeologia*» XLIX, 2 (1886), s. 382-390, lev. 28-30.
10. A. C. Headlam, *Ecclesiastical Sites in Isavria (Cilicia Trachea)* [The Society for the Promotion of Hellenic Studies, Supplementary Papers, no. 1], London 1893 (kapakta baskı yılı 1892!).
11. W. Ramsay, *Note on a Christian basilica at Apameia - Kelainai* «*Transactions of the Aberdeen Ecclesiastical Society*» IV, 1890, s. 2-4. (bu yazı görülemedi).

ber'in de 1891-92'de bir kitabı ve bir broşürü çıkmıştır¹². Bu yayınların ilkinin bulmak ve görmek mümkün olmadığından fazla bilgi edinmemiz mümkün olmamıştır. Geçen yüzyılın sonlarına doğru, Lazarist tarikatı mensupları Efesos'da Bülbüldağı denilen yerdeki küçük bir Bizans şapelinin, içinde Meryem'in öldüğü ev olduğu yolunda bir iddia ortaya atarak burayı bir ziyaretgâh haline getirmişlerdir. Kudüs'e karşı Efesos hipotezini destekleyen bu polemikde, bu Bizans şapelinin Hıristiyanlığın ilk yüzyılına ait bir bina olduğunu ısrarla ileri sürenlerin başı olan rahip E. Poulin (1843-1928) Gabrielovich takma adı ile 1896'da bir kitap yayınlarken bunda şapelin plânını ve resimlerini ortaya koymuştur¹³. Ancak bütün bunlar tek tek anıtların tanıtılmasından ibaret kalmış incelemelerdir. Bütün bir bölgeyi ele alan araştırmalar veya büyük sentezlere çok sonraları başlanabilmektedir.

Anadolu'nun Bizans çağına ait anıtlarına dair daha geniş araştırmaların yapılması için, yirminci yüzyılın başlarına kadar gelmek gerekmiştir. Bu arada Batı Anadolu'nun bir Bizans yapısına dair monografya olarak meydana getirilmiş bir başka yazı İzmir'in Urla ilçesi yakınında Gülbahçe denilen bir yerde bulunan bir manastır kalıntısı hakkındadır. G. Weber tarafından 1901'de *Byzantinische Zeitschrift* dergisinde yayımlanan bu eski eser hakkında¹⁴, otuz yıl sonra 1931'de K. Michel tarafından da bir makale daha yazılmıştır¹⁵. Anadolu'nun daha değişik bir köşesi, Karadeniz kıyıları hakkında ise G. Millet bir araştırma yapmıştır. Texier'in kitabından çok eksik surette bilinen Trabzon kiliselerini, 1895'de basılan uzun bir makalesinde daha ilmi bir şekilde etraflı surette tanıtmıştır¹⁶. Çakalof adında biri de Trabzon'un küçük bir kilisesini 1910'da ya-

12. G. Weber, *Une église antique a Dinair (Célènes - Apamée - Cibotos)*. Besançon 1891. Aynı yazar, *Dinair (Gueikler), Célènes, Apamée Cibotos*, Besançon 1892.
13. Gabrielovich [E. Poulin], *Panaghia - Capouli ou la Maison de la Sainte Vierge près d'Ephèse*, Paris-Poitiers 1896; Gabrielovich [E. Poulin], *Le tombeau de la Sainte Vierge a Ephèse, réponse au R.P. Barnabé d'Alsace O.F.M.*, Paris-Poitiers 1905.
14. G. Weber, *Basilika und Baptisterium in Gül - bagtsché (bei Vurla)*, «*Byzantinische Zeitschrift*» X (1901), s. 568-573.
15. K. Michel, *Die altchristliche Kirchenanlage von Gülbahçsche bei Smyrna*, şu eserde: *Forschungen zur Kirchengeschichte und zur christlichen Kunst - Festschrift J. Ficker*, Leipzig 1931, s. 180-200.
16. G. Millet, *Les monastères et les églises de Trébizonde*, «*Bulletin de Correspondance Hellenique*», XIX (1895), s. 419-459.

yınlamıştır¹⁷. Trabzon araştırmaları Birinci Dünya harbi içinde bu şehrin Ruslar tarafından işgali sırasında devam ettirilecek, kurtuluşun sonra da İngiliz araştırmacıları eliyle günümüze kadar sürdürülecektir. Orta Anadolu'da Galatia'da eski Eudokia şehri yerinde olduğu sanılan Yürme köyünde 5. yüzyıl eseri olarak teklif edilen bir kilise yıkıntısı vardır. Harabenin bir planı ile cephe krokisini veren G. W. Crowfoot, kilisenin tam planını çıkaramamış ve apsis'i bulamamıştır. Bu yüzden binanın mimari bakımdan hangi tipe girdiği anlaşılamamıştır. Burada bulunan başlık sathındaki monogramı *Eudokia* olarak okumak ise zannımızca inandırıcı değildir. Crowfoot ayrıca Yassıviran, Soğulcuk ve Emirgazi köylerindeki bir kaç Bizans başlığını da tanıtır¹⁸.

İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsünün yardımı ile İznik'deki Koimesis kilisesi hakkında etraflı bir monografya hazırlayan Alman sanat tarihçisi O. Wulff (ölümü : 1946), önce 1900'da bunu rus dilinde yayınlamış¹⁹, sonra Ankara'da Klemens, Finike yakınında Demre'de Hagios Nikolaos, Kaş dolaylarında Dereagzı kiliseleri gibi yapılar üzerindeki görüşlerini de katarak çok genişletilmiş genel bir sentez çalışması halinde 1903'de alman dilinde de bastırmıştır²⁰. Wulff'un kitabı başlığına göre bir monografya olmakla beraber esas konusu olan Koimesis kilisesi ile ilgili yeteri kadar fotoğraf, plan, kesit gibi malzemeye sahip değildi. Bu eksiklik çok yıl sonra bir başkası tarafından giderilecektir. Bizans sanatı ile ilgili büyük bir eserde Anadolu'nun Bizans çağına ait yapıların bir kaçını ilk defa olarak sanat tarihi bakımından değerlendirilmiş bulunuyordu. Fakat bu kitapta sadece nisbeten geç yüzyılların yapıları üzerinde durulmuştu. Daha erken devirleri içine alan bir sentez denemesi de aynı yıl içinde bir başkası tarafından basılacaktır.

Bu ikinci kitap, Wulff'unkine nazaran daha talihli olmuş ve adeta Sanat Tarihi biliminde bir olay yaratarak meşhur olmuştur.

17. A. E. Çakalof, *Byzantion naidrion paraten Trapezounta*, «*Byzantinische Zeitschrift*» XIX (1910) 119-121.
18. J. W. Crowfoot, *Notes upon late Anatolian art, II. The church of Yürme*, «*Annual of British School at Athens*», IV (1897), s. 86-92.
19. O. Wulff, *Arhitektura i mozaiki hrana Uspenija Bogorodicy u Nikeje* «*Vizantiskiy Vremmenik*» VII (1900), s. 315-425, lev. I-III.
20. O. Wulff, *Die Koimesiskirche in Nicäa und ihre Mosaiken nebst den verwandten Baudenkmaelern*, Strassburg 1903.

Viyana Üniversitesi öğretim üyelerinden Josef Strzygowski (1862 - 1941)'nin «*Sanat Tarihinin yeni bir yurdu : Anadolu*» başlıklı kitabı 1903'de yayınlandığında Ortaçağ Hıristiyan sanatı için yeni ufuklar açmıştı. Yalnız Hıristiyan değil, fakat eski Türk, Kafkasya, Slâv ve Uzak Doğu sanatları hakkında da araştırmaları ile tanınacak olan Strzygowski, Anadolu'yu gezmemişti. Bizans Sanatı üzerindeki en etraflı araştırmasını İstanbul'da geçen yüzyılın sonlarında sarnıçlar hakkında yapmış ve bunu o sıralarda Mühendis Mektebi (Teknik Üniversite)'nde Su profesörü olan Philipp Forchheimer ile beraber hazırladığı bir kitap halinde 1893'de yayınlamıştı. Strzygowski, başta İngiliz J. W. Crowfoot ile Rus J. I. Smirnov olmak üzere, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde incelemeler yapmış arkeologların kendisine verdikleri notlar ile plânlar, krokiler ve fotoğraflardan faydalanarak bu eseri meydana getirmişti. Böylece Baron von Oppenheim, Bruno Keil, Otto Puchstein (1856-1911), Adolf Wilhelm ve daha başkalarının sağladıkları malzeme Anadolu'nun Hıristiyan devrine ait bu kitapta değerlendirilmişti²¹. İlim aleminde büyük akisler uyandıran bu kitap, o vakte kadar Roma sanatı aracılığı ile Hıristiyan sanatının doğuşunda büyük rolü olduğu kabul edilen Hellenistik sanatın ağırlığını azaltıyor, bunun karşısına Anadolu'da Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında yapılmış bazı eserlerin değişik bir estetiğin ürünleri olduklarını ortaya koyuyordu. Avusturyalı sanat tarihçisi kitabını hazırlarken Anadolu'nun Hıristiyan (veya Bizans) devri eserlerinden sınırlı ölçüde yararlanmıştı. Görüşlerinin yanlış veya eksik tarafları varmıştı ve bunlar ne ölçüde idi. Bu yazımızda bu konuları araştırmayacağız. İşaret etmek istediğimiz tek husus Ortaçağın Doğu Hıristiyan Sanat Tarihi bilimi için *yeni* bir ufuk, Anadolu'nun açılmış olması ve buradaki mimarinin değişik ve kendisine has özelliklerle dolu karakterinin belirtilmesi idi.

Strzygowski'nin kitabı, İlk Dünya savaşı öncesi yıllarında arkeolog ve sanat tarihçileri arasında büyük hatta umulmaz derecede geniş çapta bir ilgi uyandırmıştır. Bu kitapta önemli bir yer alan Karaman kuzeyindeki Binbirkilise yapıları ise büyük ölçüde merak uyandırmıştır. Konya'dan Karaman'a inen Bağdat demiryolunun

21. J. Strzygowski, *Kleinasien, ein Neuland der Kunstgeschichte, Kirchenaufnahmen von J. W. Crowfoot und J. I. Smirnov...*, Leipzig 1903.

yapımında çalışan Alman mühendislerinden C. Holzmann'da burada çizdiği rölemleri 1904'de ince bir album halinde yayınlamayı uygun bulmuştu²². Bu ilgi çerçevesi içinde soylu bir İngiliz ailesinin kızı olan Miss Gertrude Lowthian Bell (1868 - 1926) 1905 yılında güney ve iç Anadolu'da incelemeler yaparak bu bölgelerin Hıristiyan sanatı hakkında elde ettiği bilgileri önce 1906 ve 1907 yıllarında makaleler halinde bastırmıştır. Sayıları altıyı bulan bu yazılarında Bell, Antakya'dan Batıya doğru giderek Toprakkale, Kadirli, Anavarza, Ayaş, Korikos, Cennet, Kanlıdivan, Karaman yakınında Binbirkilise denilen Madenşehir ve Değle'deki, Konya Meram'daki Bizans çağı yapılarını incelemiş, bunların çoğunu ilk defa olarak plân ve fotoları ile yayınlamıştı²³. Miss Bell, mektuplarında da belirttiği gibi vahşi yalnızlığına hayran kaldığı Binbirkilise'ye büyük ilgi duymuştu. Nitekim az sonra Ortaçağ Anadolu'sunun tarihi coğrafyası hakkında büyük bir eserin sahibi Sir W. Ramsay ile beraber Binbirkilise yapılarında etraflı araştırmalar yapmış, ayrıca iç Anadolu'nun Konya-Kayseri çevresindeki Hıristiyan yapılarını ilk defa olarak plân ve resimleri ile ilim alemine sunmuştur. Kitaplarının ilk sahifesine, Strzygowski'ye bir sunuş cümlesi koyan iki yazar, onun Anadolu hakkındaki eserinin kendilerine rehber olduğunu burada belirtirler²⁴. Aynı Miss Bell, 1909'da, Tur-Abdîn denilen Anadolu'nun güney-doğu bölgesinde Meyafarikin (Silvan), Hasan keyf, Midyat, Mardin, Nusaybin çevresinde de araştırmalar yapmış ve buradaki Suryanilere ait Hıristiyan eserlerini de incelemişti. Önce J. Strzygowski ve Max van Berchem'in Diyarbakır hakkındaki büyük kitabında ayrı bir bölüm olarak yayınlanan bu çalışma²⁵ sonra daha genişletilmiş şekli ile ayrı bir kitap olarak da basılmıştır. Burada Midyat çevresindeki Hıristiyan yapıları hakkında bilgiler ve-

22. C. Holzmann, *Binbirkilise, Archaeologische Skizzen aus Anatolien, Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des christlichen Kirchenbaues*. Hamburg [1904].

23. Gertrude L. Bell, *Notes on a journey through Cilicia and Lycaonia «Revue Archéologique»*, 4. Série, VII (1906), s. 1-29, 385-414, VIII (1906), s. 7-36, 390-404, IX (1907), s. 18-30.

24. W. M. Ramsay — Gertrude L. Bell, *The Thousand and One Churches*, London 1909.

25. J. Strzygowski — M. van Berchem, *Amida*, Heidelberg 1910, burada Diyarbakır ve çevresindeki Hıristiyan yapıları hakkında bilgi verilmektedir. Ayrıca Gertrude, L. Bell'in *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin* başlıklı yazısı, s. 224-262 arasını kaplamaktadır. Bu bölüm aşağıdaki not 26'daki kitabın esasını teşkil etmekle beraber ondan biraz değişik hususlara da sahiptir.

ren Miss Bell, bugün Silvan olan Meyafarikin'deki kiliseleri de incelemiştir ki bilhassa bunlardan El-Adhra kilisesi mimarlık tarihi bakımından ön plânda gelen bir öneme sahipti. Bu gün bu yapıdan hiç bir iz kalmamıştır. Miss Bell, Diyarbakır hisarı içindeki, ötedenberi ilgi uyandıran Nesturi kilisesini de etraflı surette tanıtmış, ayrıca Nusaybin'deki Mar Yakub kilisesini de yayınlamıştır²⁶. Ancak Miss Bell, İlk Dünya savaşı yıllarında kendisi gibi esas mesleği arkeoloji ve sanat tarihi olan, yakın dostu ve daha kuvvetle aynı politika ihtiraslarına sahip T. E. Lawrence (1888 - 1935)'in yolunda giderek tamamen İngiliz Gizli Servisinin hizmetine girmiş olacak ki, bir daha yurduna dönememiş ve ilmi araştırmalarını da bırakarak ölümlüne kadar Bağdat'ta kalmıştır. Belki Arap aleminin bir bölgesinde taçsız kraliçe olmak daha cazip gelmiş olmasa, Miss Bell Anadolu'daki ilmi çalışmalarını savaştan sonra da sürdürülebilir ve bu sahada Strzygowski'den sonra ikinci büyük ad olabilirdi.

Anadolu'nun eski hıristiyan anıtlarını incelemek üzere bir Alman heyeti de 1906'da Türkiye'ye gelmişti. Bu gurubun başında H. Rott bulunuyordu²⁷. K. Michel ve H. Rott beraber veya ayrı ayrı, güney Anadolu'nun Antalya, Finike dolaylarını Alanya ve çevresini, Eğridir gölü etrafını ve adalarını, Konya ile Niğde çevresindeki mağara kiliselerini, Kayseri dolaylarındaki yapıları, Nevşehir, Ürgüp etrafındaki anıtları araştırmışlar, bunlar hakkında 1908'de basılan önemli bir eser ortaya koymuşlardır. Bir seyahatnâme biçiminde kaleme alınan bu kitabın içinde pek çok yerden ve pek çok anıttan, kalıntıdan söz edilir. Bunlardan sadece bazılarının plân ve resimleri verilir²⁸. Kitabın içinde bahsi geçen anıtların çoğunun fotoğraflarının ikinci ciltte yayınlanacağı bildirilmiş ise de, bu ikinci cilt hiç bir vakit basılmamıştır. Anadolu arkeolojisi hakkındaki bu çok değerli malzemenin ne olduğu bilinmez. Belki de bir Alman Üniversitesinin arşivinde —eğer ikinci Dünya savaşı sırasında yanmamış ise— hâlâ durmaktadır. 1906-1907 yıllarında bilhassa güney Anadolu'nun bir kısmında dolaşan bir başka Alman heyeti de bu böl-

26. Gertrude L. Bell, *Churches and monasteries of the Tür Abdin and Neighbouring Districts*, [Zeitschrift für Geschichte der Architektur, Beiheft, 9] Heidelberg 1913.

27. H. Rott, *Bauspaene von einer anadoluischen Reise*, «Zeitschrift für Geschichte der Architektur» I (1907-1908), s. 141-167.

28. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien* [Studien über Christliche Denkmäler, Heft 5-6], Leipzig 1908.

gede bazı Bizans devri yapılarını tesbit ederek bunları 1911'de yayınlamıştır. H. Grothe başkanlığındaki bu heyet, bitkilerden etnografyaya, klâsik arkeolojiden köy evlerine kadar her şeyle uğraştığından derlenen notlar oldukça dağınıktır. Burada Kappadokya Comana'sındaki bazı kalıntılar ile Mazılık denilen yerdeki bir Bizans kilisesi tanıtılmış, şimdi Seyhan barajı suyu altında kalan Augusta şehri hakkında bilgi verilmiştir²⁹. J. Strzygowski bu heyete katılmamakla beraber, raslanan eserler hakkında sanat tarihi bakımından bir değerlendirme yazarak aynı cildde yayınlamıştır³⁰. Kaynaklarda haklarında hayli bilgi bulunan fakat görünürde izleri olmayan Erken Hıristiyanlık çağına merkezi plânlı üç önemli yapısı Antiocheia (= Antakya), Nazianzos (= Nenesi köyü) ve Nyssa'daki sekizgen yapılar hakkında A. Birnbaum bir restitüsyon denemesi yaparak bunu 1913'de yayınlamıştır³¹. Güney-Doğu Anadolu'da Nusaybin yakınındaki Dara-Anastasiopolis şehrinin altıncı yüzyılda yeniden kurulduğu bilinir. Bu şehir hakkında vaktiyle Texier tarafından bulanık bazı bilgiler verilmişti. Bu bölgede bir inceleme gezisi yapan C. Preusser, 1911'de yayınlanan seyahatnamesinde bu çok büyük ören yerinin iyi bir tarifi ile anıtlarının mükemmel resimlerini yayınlamıştır³². Sonraları aynı şehir hakkında P. Collinet orayı ziyaret etmeksizin görüşlerini kısa bir makalede belirtmiştir³³.

Anadolu'nun Bizans çağı eserleri ile ilgilenen bir başka araştırmacı da S. Guyer olmuştur. 1906-1907 yıllarında bilhassa Silifke - Mut çevresinde dolaşan bu sanat tarihçisi, Mut yakınında o sıralarda Rumların yaşadığı bir dağ köyünde bulduğu eski bir Bizans kilisesi kalıntısını yayınlamıştır³⁴. Aynı şekilde bir kaç yıl sonra

29. H. Grothe, *Meine Vorderasienexpedition 1906 und 07, I - Die Fachwissenschaftlichen Ergebnisse*, Leipzig 1911.

30. J. Strzygowski, *Kunsthistorisches (Comana Cappadociae, Die Kirche von Masylyk...)*, s. CCXII - CCXXVIII.

31. A. Birnbaum, *Die Oktogone von Antiochia, Nazianz und Nyssa*, «Repertorium für Kunstwissenschaft», XXXVI (1913), s. 189-209.

32. C. Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmäler altchristlichen und Islamischer Zeit*, Leipzig 1911.

33. P. Collinet, *Une «ville neuve» byzantine en 507: La fondation de Dara (=Anastasiopolis) en Mésopotamie*, şu eserde: *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, Paris 1924, I, s. 55-60.

34. S. Guyer, *Ala Kilise, ein Kleinasiatischer Bau des V. Jahrhunderts*, «Zeitschrift für Geschichte der Architektur», III (1909-10), s. 192-199.

Urfa dolaylarındaki bir manastır harabesini de tanıtan³⁵ bu araştırmacının esas çalışma alanı güney Anadolu kalmıştır. Guyer, tanınmış Alman sanat tarihçisi E. Herzfeld (1879-1948) ile Silifke şehrinin dışında Meryemlik'deki basilikalarda kazılar yapmış, ayrıca Mersin yolu üzerindeki Korikos (Gorgos) şehri kiliseleri ile buradaki Kaleyi ve karşısındaki Kızkulesinde çalışmış ve bunları çok yıl sonra ancak 1930'da yayınlamışlardır. «Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları için Amerikan Kurumu» adlı bir kuruluş, 1930'dan itibaren Türkiye'nin güney bölgesinde yapılan araştırmaları yayınlamağa girişmişti. Esas gaye buralardaki eski kitabeleri toplamak yani epigrafya incelemeleri yapmak olmakla beraber bu kuruluş Almanların Silifke - Mersin arasındaki şeritte çok yıl önce yaptıkları incelemelere de kapısını açmıştı. E. Herzfeld ve S. Guyer'in beraberce Silifke'de 1907'de yaptıkları çalışmalar da işte bu dizi içinde basılmıştır³⁶. Güney Anadolu'nun mimari eserlerini çok iyi tanıyan, bunları bizzat incelemiş olan Guyer³⁷, Strzygowski'nin vaktiyle Anadolu hakkında yazdığı eserin bir benzerini meydana getirmeği tasarlamış olmalıydı. 1932 ve 1933'deki bazı yazıları bu yoldaki düşüncelerinin belirtileridir³⁸. Fakat İkinci Dünya savaşı ile bu program da gerçekleşmeden kalmış ve ancak 1950'de Guyer, sadece belirli bir plân tipi hakkındaki bir sentez araştırmasını yayınlıyabilmiştir.

Marmara bölgesinde ise, Bizans mimari eserleri ile ilgili en önemli yayın F. W. Hasluck (1878-1920)'un 1906'da basılan bir makalesidir. Bunda yazar Mudanya'nın az ilerisindeki Tirilye'de biri cami olan iki kilise ile Sigi ve şimdi kaybolmuş olan İmralı adasındaki eski Bizans kiliselerini plân ve resimleri ile tanıtmıştır³⁹.

35. S. Guyer, *Surp Hagob (Djinn Deirmen) eine Klosterruine der Kommagene*, «*Repertorium für Kunstwissenschaft*» XXXV (1912), s. 483-508.
36. E. Herzfeld — S. Guyer, *Meriamlik und Korykos, Zwei christliche Ruinenstaette des Rauhen Kilikiens* [Monumenta Asiae Minoris Antiqua, II], Manchester 1930.
37. S. Guyer, *Aus dem christlichen Kleinasien Vorläufigen Bericht über eine Reise in Kilikien und Lykaonien*, «*Neue Züricher Zeitung*» (1906); S. Guyer, *Die byzantinischen Klöster im Latmos - Gebirge bir Milet «Klio» IX (1909), s. 134-137.*
38. S. Guyer, *Les monuments chrétiens en Asie Mineure*, şu eserde: *Atti del 3. Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana. Ravenna 1932 (1934)*, s. 433-458. S. Guyer, *Die Bedeutung der christlichen Baukunst des inneren Kleinasien für die allgemeine Kunstgeschichte*, «*Byzantinische Zeitschrift*» XXXIII (1933), s. 78-104, 313-330.
39. F. W. Hasluck, *Bithynica*, «*Annual of the British School at Athens*» XIII (1906-07), s. 285-308.

Aynı yazar, 1909'da basılan kısa bir yazısında da Marmara adasındaki Bizans kalıntılarını tesbit ile buradaki küçük bir kilisenin plân ve fotoğraflarını da yayınlamıştı⁴⁰. İzmit körfezi kıyısında Hannibal'ın mezarını aramak gayesiyle araştırma ve sondajlar yapan Th. Wiegand ise 1906 da Dil iskelesi civarında Yılcık bayırı denilen yerde Orta Bizans devrine ait bir manastır kilisesinin kalıntılarını bulmuştur⁴¹.

Anadolu'da Bizans yapılarındaki araştırmalar İlk Dünya savaşına yakın yıllarda iyice hızlanmış ve Batı Anadolu'nun ilkçağa ait eski önemli şehirlerinde yapılan büyük kazıların yayınları içinde bunlara da yer verilmeğe başlanmıştı. Carl Humann (1839-1896)'ın idaresinde Bergama'da 1878'de başlayan kazılarda karşılaşılan Bizans çağı yapıları, bu kazılara dair 1885'den itibaren yayınlanan ciltlerin içinde yer almıştır⁴². Yine Batı Anadolu'da Priene'de 1895-1898'de yapılan kazıların Th. Wiegand ile H. Schrader'in yayınladıkları büyük raporunda da buradaki Bizans devri kalıntılarında bir bölüm ayrılmıştır⁴³. Çok sonraları 1934'de, aynı ilkçağ şehri hakkında M. Schede, özet halinde bir kitap yazdığında, içinde aynı konuda bir bölümün yine bulunduğu görülür⁴⁴. 1906'dan itibaren başlayan Miletos kazılarında ise bu bölgedeki, evvelce Latmos adı verilen Bafa gölü adacıkları ile çevresindeki Bizans yapıları, Th. Wiegand (1864-1936)'ın 1913'de yayınladığı başlıbaşına bir cilde konu olmuştur⁴⁵. 1910'dan itibaren bir Amerikan heyeti tarafından yürü-

40. F. W. Hasluck, *The Marmara Islands*, «*Journal of Hellenic Studies*» XXIX (1909), s. 6-18, lev. II-IV.
41. Th. Wiegand, *Zur Lage des Hannibalsgrabes*, «*Athenische Mitteilungen*» 27 (1902), s. 321-326, lev. 12; Th. Wiegand, *Hannibals Grab*, «*Bosporus-Mitteilungen des Deutschen Ausflugsvereins G. Albert*» Yeni Seri, sayı III. (1907), s. 60-84.
42. *Altertümer von Pergamon*, Herausgegeben in Auftrage des Reichs - und Preussischen Ministers für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung, Berlin 1885'den itibaren bir çok cilt. Bilhassa, II (1885), s. 88-91 (basilika); IV (1896), s. 72-74 (tiyatro güneyinde şapel).
43. Th. Wiegand, *Priene und Umgebung in christlicher Zeit*, şu eserde: Th. Wiegand - H. Schrader, *Priene - Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in der Jahren 1895-1898*, Berlin 1904, s. 475-492.
44. M. Schede, *Die Ruinen von Priene, Kurze Beschreibung*, Berlin 1934, s. 110-112.
45. Th. Wiegand, *Der Latmos, Milet - Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen, Band III, Heft 1*. Berlin 1913.

tilen Sardis kazılarında karşılaşılan Bizans mimari kalıntıları da, bu kazılara dair büyük ciltlerin içinde yer almıştır⁴⁶.

İlk Dünya savaşı Anadolu'da araştırmalara ara verilmesine yol açmış. Yalnız, Batı Anadolu'da Yunan işgali sırasında G. A. Sotiriou (1880 - 1965) tarafından Ephesos'da Hagios Ioannes kilisesinde evvelce başlamış olan bir kazı ve araştırma sürdürülmüş⁴⁷, Trabzon'un Ruslar tarafından işgali yıllarında da, buradaki Bizans kiliselerinde bazı incelemeler yapılarak bunlar yayınlanmıştır⁴⁸. Önce 1914'de ve mütarekede işgal sırasında 1919 yıllarında Antalya, Konya ve Kuşadası çevrelerinde inceleme gezileri yapan bir İtalyan heyeti başkanı B. Pace de bu gezilerde topladığı bilgileri 1926'da yayınlamıştır⁴⁹. Esasında bu gezide epigrafya malzemesi toplanmakla beraber Antalya, Side yakınında Kumköyü, Çubuk dağında, Eğridir gölünde Barla'da ve Konya'daki Bizans mimari kalıntıları üzerinde de durulmuştur.

Savaşı takip eden yıllarda da uzun süre önemli bir faaliyete girişilememiştir. Yeni Türkiye Devleti kurulduktan bir süre sonra eskiden başlanan işlerin, araştırmaların tamamlanılmasına ve basılmasına girişilmiştir. Nitekim İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsünün 1912'de İznik'deki Koimesis kilisesine dair bir monografya hazırlamak üzere görevlendirdiği Th. Schmit, uzun yıllar sonra elindeki malzemeyi değerlendirebilmiş ve malzemesini 1927'de Almanya'da bastırabilmiştir⁵⁰. Kurtuluş savaşı sırasında tamamen yıkılan bu eski eser böylece tanınabilmektedir. Schmit'in kitabı evvelce Wulff'un aynı anıt için yaptığı yayının eksik tarafını da gi-

46. H.C. Butler, *Sardis - Publications of the American Society for the Excavations at Sardis*, Leyden 1922, I, 1, s. 33, 91, 112 kiliseler, s. 174, 181 mezar odası.
47. G. A. Sotiriou, *Hellenikai anaskaphai en Mikra Asia: Ho naos Ioannou tou Theologou en Epheso*, «*Arkheologikon Deltion*», Atina 1924; G. A. Sotiriou, *Anaskaphai tou Byzantinou naou ton Theologou en Palaia Epheso* «*Praktika tes en Athenai Arkhaiologikes Hetairias*» (1912), s. 53-62; G. A. Sotiriou, *Anaskaphai tou Byzantinou naou Ioannou tou Theologou en Epheso* «*Deltion*» VII (1921-22), s. 89-220.
48. Bu hususda bkz. A. Müfit Mansel, *Türkiyenin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihi Coğrafyası için Bibliyografya*, Ankara 1948, s. 399.
49. B. Pace, *Ricerche Archeologiche nella Regione di Conia - Adalia - Scalanova (1914 e 1919)* «*Annuario della R. Scuola Arch. di Atene*», III ve VI - VII den ayrı basım kitap halinde, Bergamo 1926.
50. Th. Schmit, *Die Koimesis - Kirche von Nikaia, Das Bauwerk und die Mosaiken*, Berlin - Leipzig 1927.

dermiştir. Cumhuriyet devrinin ilk yıllarında, savaştan önce Merzifon ve Tokat'ta misyoner olarak bulunmuş olan ve bu münasebetle Niğde - Nevşehir - Kayseri bölgesindeki kaya içine oyulmuş manastırları inceleyen G. de Jerphanion (1877 - 1948), 1926-27 de Ankara içindeki Klemens kilisesinde ufak bir kazı yapmış, bugün tamamen kaybolmuş olan bu anıtın kalıntılarını tesbit ederek, plânları, kesitler ve fotoğraflar ile 1928'de yayınlamıştır⁵¹. Bununla birlikte De Jerphanion bir kısmı Bizans devrine ait olan Ankara kalesinin de plânlarını çıkararak bunları da resimli geniş bir monografya halinde aynı kitabının içine almıştır. Bu ciltte ayrıca Ankara civarındaki yine küçük bir Bizans kalesi olan Kalecik hisarı ile Sivas - Kayseri arasında Uzunyayla'daki Viranşehir castrum'unun da hakkında notlar bulunmaktadır. G. de Jerphanion'un Anadolu ile ilgili en büyük eseri Kappadokya mağara kilise ve manastırları hakkında olanıdır. 1907'de ilk defa bu bölgeyi gören bu Fransız misyoner rahibi büyük bir heyecanla bunlar üzerinde çalışmaya girişmiş, 1911-13 yıllarında bir çok kiliseyi dolaşmış, plânlarını, kesitlerini çıkarmış, fotoğraflarını çekmiş ve resimlerini çizdirmiştir⁵². Anadolu'daki Bizans sanatı ile ilgili bu en büyük kitap Nevşehir - Göreme bölgesinin bütün eserlerini tamamı ile çerçevesi içine alabilmiş değildir. Son yıllarda aynı bölge hakkında yapılan yayınlar, buranın Bizans Sanatı bakımından zenginliğini ortaya koymaktadır.

Batılı arkeolog ve sanat tarihçilerinin Anadolu üzerindeki ilgileri Cumhuriyet devrinde hızlanmış ve çeşitli milletlerden araştırmacılar Türkiye'nin bilhassa Batı ve Güney bölgelerinde çalışmalarını sürdürmüşlerdir. H. Swoboda, J. Keil ve F. Knoll'dan meydana gelen Avusturya - Çek karması bir heyet daha 1902'de Anadolu'nun güney ve iç kısımlarında dolaşarak, 1935'de basılan bir gezi raporunda Antalya körfezi kuzeyinden Konya'ya kadar uzanan bölgede yaptıkları araştırmaları yayınlamışlardır. Bunda, Bozkır yakınındaki eski İsavra şehrinde rasladıkları büyük bir merkezi plânlı Bizans

51. G. de Jerphanion, *Mélanges d'archéologie Anatolienne* [Mélanges de l'Université Saint Joseph de Beyrouth, XIII] Beyrouth 1928, 2 cilt.
52. G. de Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin: Les églises rupestres de Cappadoce*, [Haut Commissariat de la République Française en Syrie et en Liban - Service des Antiquités et des Beaux - Arts - Bibliothèque archéologique et historique, V-VI] 4 cilt metin, 3 cilt levha, Paris 1925-1942.

kilisesi ile, Beyşehir çevresindeki çeşitli Bizans yapıları ile Kızılören'de ilgi çekici bir oyma kilise hakkında bilgiler bulunmaktadır⁵³.

Yukarıda bahsi geçmiş olan (bkz. s. 462) «Anadolu'da Amerikan Arkeoloji Araştırmaları Kurumu» da yayın dizisinin üçüncü cildini yine bir Avusturya heyetine tahsis etmiştir. Taşlık Kilikya denilen Silifke çevresindeki bölgede 1891 ve 1892'de R. Heberdey ile A. Wilhelm'in başlayarak E. Herzfeld ve S. Guyer'in sürdürdükleri araştırmalar 1925'de J. Keil (ölümü : 1963) ve A. Wilhelm tarafından yürütülerek Silifke ve dağlardaki Bizans yapıları tespit edilmiş, Silifke'deki sarnıç, Uzuncaburç (Diokaisareia), Cambazlı, Ura - Olba, Örenköy, Tabureli, Korasion'daki Bizans devri yapı kalıntıları bilhassa kilise yıkıntılarının plânları çıkarılmış, fotoğrafları alınmıştır. Bu arada Cennet denilen obruk başındaki ve içindeki kiliseler de incelenmiştir⁵⁴.

Bugünkü Selçuk yakınındaki tarihi Ephesos'da çalışan Avusturyalılar ise, «Ephesos'da Araştırmalar» dizisinde yayınladıkları büyük ciltlerde buradaki büyük kiliselerin çok etraflı monografyalarını ortaya koyuyorlardı. Dizinin ilk ciltlerinin İlkçağ eserlerine ayrılmasına karşılık, 1937'de basılan ve E. Reisch, F. Knoll ile J. Keil tarafından hazırlanan dördüncü cildin ilk fasikülünde buradaki Çifte kilise olarak da tanınan Meryem kilisesi tanıtılıyordu⁵⁵. Aynı cildin aynı yıl içinde basılan F. Miltner (ölümü : 1959)'in hazırladığı ikinci fasikülü ise, Bizans devrinde önemli bir Hıristiyan ziyaret yeri olan Eshab-ı Kehf (yedi uyuyanlar) mağarası teşkil etmiştir⁵⁶. G. Keil, ilk baskısı 1930'da yapılan Ephesos rehberinde buradaki Bizans yapılarını da tarif etmiştir⁵⁷. Avusturyalıların bu önemli

53. H. Swoboda — G. Keil — F. Knoll, *Denkmaeler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien* [Deutsche Gesellschaft der Wissenschaften und Künste die Tschechoslawische Republik in Prag], Brünn - Prag - Leipzig - Wien 1935.
54. J. Keil — A. Wilhelm, *Denkmaeler aus dem Rauhen Kilikien* [Monumenta Asiae Minoris Antiqua, III] Manchester 1931.
55. E. Reisch, F. Knoll, J. Keil, *Die Marienkirche in Ephesos, Forschungen in Ephesos. Bd. IV, Heft 1*, Wien 1937.
56. F. Miltner ve başkaları, *Das Coemeterium der Sieben Schlaefer, Forschungen in Ephesos Bd. IV, Heft 2*, Wien 1937.
57. J. Keil, *Ephesos, Ein Führer durch die Ruinenstaedte und ihre Geschichte*, Wien 1915 2. baskı 1930; sonraları değişik başlıkla başka baskıları var, J. Keil, *Führer durch Ephesos*, Wien 1964, 5. baskı.

şehrin ikinci büyük Bizans devri yapısı olan ve Yunan işgali sırasında A. Sotiriou tarafından kısmen kazılan Ioannes Theologos kilisesi hakkındaki araştırmaları ise ancak İkinci Dünya savaşı sona erdikten bir kaç yıl sonra basılabilmektedir.

İngilizlerin ise, iki Savaş arasındaki devrede Trabzon bölgesine ilgilenme yolunu tuttukları görülür. İlk Dünya Savaşı sırasında Rusların başlattıkları çalışmalardan bir kaç yıllarca sonra yayınlanmıştı. M. Alpatov, buradaki Ayasofya'nın cephe kabartma süslerine dair bir makalesini⁵⁸, N. Baklanof, Trabzon'daki Hagios Evgenios (Eski Cuma) ile Khrysokephalos (Ortahisar) kiliseleri hakkındaki monografyasını, Batıda 1927'de yayınlamışlardı⁵⁹. N. Brunof, Ayasofya'ya dair araştırmasını ve bir gezi raporunu ise Cumhuriyet devrinde kendisine verilen özel izinle yaparak hazırlamış ve bunları yine Batıda bastırmıştır⁶⁰. Kendisi İngiliz olmakla beraber karısı Rus asıllı olan D. Talbot Rice (1903 - 1972), Trabzon ve yakın çevresindeki Bizans yapılarının durumlarını açıklayan bol resimli geniş bir rapor mahiyetindeki makalesini 1930'da yayınlamış⁶¹, 1936'da ise 1895'de burada ilk incelemeleri yapmış olan G. Millet'in buradaki bazı yapılar ile bir makalesini de içine alan Trabzon kiliselerinin duvar resimlerine dair kitabını bastırmıştır⁶². Ayrıca Trabzon'daki kale ile Komnenos'lar sarayı hakkında da kısa bir yazısı çıkmıştır⁶³. 1923'e kadar Trabzon metropoliti olan, bu tarihten sonra da Atina metropolitliği makamına geçen Khrysanthos'un

58. N. Alpatov, *Les reliefs de la Sainte Sophie de Trébizonde*, «Byzantion» IV (1927-1928), s. 407-418. Aynı binanın bazı sütun başlıkları hakkında da çok kısa bir yazı yayınlamıştır, bkz. J. Strzygowski, *Les chapiteaux de Sainte Sophie de Trébizonde*, «Bulletin de Correspondance Hellénique» XIX (1895), s. 517-522.
59. N. Baklanov, *Deux monuments byzantins de Trébizonde I - L'Eglise de Saint - Eugène, II - Le Chrysocephalos*, «Byzantion» IV (1927-1928), s. 363-391.
60. N. Brounov, *La Sainte - Sophie de Trébizonde*, «Byzantion» IV (1927-1928), s. 493-495; N. Brounov, *Eine Reise nach Konstantinopel, Nicaea und Trapezunt, I - Forschungen in Gebiet der byzantinischen Baukunst* (aynı yazının M. Alpatov tarafından yazılan ikinci kısmı plastik ve resim sanatları hakkındadır) «Repertorium für Kunstwissenschaft» XLIX (1928), s. 51-75.
61. D. T. Rice, *Notice on some religious buildings in the city and vilayet of Trebizond*, «Byzantion» V (1929/30), s. 47-81.
62. G. Millet — D. Talbot Rice, *Byzantine painting at Trebizond*, [Courtauld Institute Publications on Near Eastern Art], London 1936.
63. D. Talbot Rice, *Trebizond, A Medieval Citadel and Palace*, «Journal of Hellenic Studies» LII (1932), s. 47-54.

1933'de basılan Trabzon kilisesi hakkındaki çok büyük eseri, aslında bir tarih olmakla beraber, buradaki dini yapılar hakkında pek çok önemli bilgilere sahip bulunmaktadır⁶⁴. Trabzon'daki İngiliz çalışmaları İkinci Dünya savaşıdan sonra çok geniş ölçüde sürdürülmüştür.

Alman Arkeoloji Enstitüleri, İstanbul'daki ve Batı Anadolu'daki araştırmalarına, 1930'dan sonra bir yenisini katarak, İznik sehrini seçmişti. Burada 1930'da başlayan çalışmaların ilki Alfons Maria Schneider (1896-1952) tarafından şehrin surları ve şehir kapıları üzerine yapılmıştır. W. Karnapp'ın da katılmasıyla İznik surları hakkında meydana getirilen eser 1938'de basılmıştır⁶⁵. İznik çalışmalarının başka mahsulleri olarak buradaki Türk eserleri ile Bizans kalıntıları hakkındaki yayınları 1939-1945 savaşı içinde basılmıştır. Bu arada 1937'de Almanya'nın Halle Üniversitesinde F. W. Deichmann tarafından çok ilgi çekici bir doktora tezinin yapılmış olduğuna da burada işaret etmemiz yerinde olacaktır⁶⁶. Ne yazık ki kitap halinde basılıp satışa çıkmadığından pek az kütüphanede tez halindeki baskısına raslanan bu çalışmada yazar, doğu memleketlerinde, bu arada Anadolu'da Erken Hıristiyan ve Bizans çağlarında kilise mimari tiplerinin gelişmesini araştırmıştır. Aynı yazar, Orta Anadolu'daki bir inceleme gezisi raporunda da bazı mimari eserleri de gözden geçirmiştir. Bu yazıda, Akşehir, Sivas, Amasya ve Kayseri'de Türk eserlerinde raslanan bazı Bizans devşirme mimari malzemesi tanıtılmaktadır⁶⁷. Bu arada Kayseri'de de bir kilise kalıntısı iki resmi ile yayınlanmıştır. Anadolu'nun Türk devri mimari eserlerine dair büyük iki ciltlik kitabında A. Gabriel (1883-1972) sadece Amasya'da Fethiye camii adıyla cami olan eski bir Bizans kilisesinin plânını vermiştir⁶⁸. O tarihlerde çok harap durumdaki ve yalnız apsisi kalan bu eski bir büyük basilika ka-

lıntısı, son yıllarda mimarisi bir dereceye kadar değiştirilerek yeniden cami halinde ihya olunmuştur.

Trakya'daki Bizans devri yapıları hakkında yapılan araştırmalar pek fazla değildir. Bunların başında Marmara'dan Karadeniz'e kadar uzanan bir eyalet (Limes) suru olan Anastasius suru denilen *Uzun duvar* hakkında C. Schuchhardt'ın makalesi gelir⁶⁹. Bulgarlardan P. N. Oreşkof, göremediğimiz ve dolayısıyla içinde hangi anıtlardan bahsedildiğini öğrenemediğimiz 1915'de basılan bir yazısında Trakya'daki eserlerden bahsetmiş⁷⁰, başka bir Bulgar arkeoloğu K. Şkorpil, Doğu Trakya'da İstranca'larda incelemeler yaparak, bu arada 1838'de Hommaire de Hell'in de görerek resimlerini çizdiği Karadeniz kıyısındaki Midye'de bulunan kaya içine oyulmuş ve süslemesi bakımından başka bir benzeri olmayan Bizans devri manastır ve ayazmasını 1913'de plânı ile yayınlamıştır. Bu yazısında ayrıca Vize'nin Bizans devri surları, kilisesi (Ayasofya camii)nden de bahsederek, resimlerini verir⁷¹. Marmara Ereğli'sinde bugün hiç bir izi kalmayan büyük Bizans kilisesi de, geçen yüzyılım sonlarında henüz ayakta olduğu sırada E. Kalinka ve J. Strzygowski tarafından etraflı bir monografya halinde 1898'de yayınlanmıştır⁷².

Türkiye'nin bugünkü sınırları içindeki topraklarında Erken Hıristiyan ve Bizans sanatlarının bıraktıkları mimarî eserler ile ilgili olarak yapılan başlıca araştırma ve yayınların 1939'a kadar olanları, bir özet tarihçe çerçevesi içinde tanıtılabildiğimiz kadarı ile bunlardan ibarettir. İleride başka bir yazımızda 1939'dan bugüne kadar yapılan araştırmalar derlendiğinde bu tarihçe tam şeklini bulmuş olacaktır.

64. Khrysanthos, *H Ekklesia Trapezountos*, «*Arkheion Pontou*» IV-V (1933) özel sayı.

65. A. M. Schneider — W. Karnapp, *Die Stadtmauer von İznik (Nicaea)*, [İstanbul Forschungen Bd. 9] Berlin 1938.

66. F. W. Deichmann, *Versuch einer Darstellung der Grundrisstypen des Kirchenbaues in frühchristlicher und byzantinischer Zeit im Morgenlande aus Kunstgeographischer Grundlage* (Dissertation - Universitaet Halle) Halle 1937.

67. F. W. Deichmann, *Ergebnisse einer Kleinasiatichen Reise*, «*Archaeologischer Anzeiger*» (1938), sütun 205-226.

68. A. Gabriel, *Monuments turcs d'Anatolie*, Paris 1932, II, s. 45.

69. C. Schuchhardt, *Die Anastasiusmauer bei Constantinopel und die Dobrudschawaelle*, «*Jahrbuch des arch. Instituts*» XVI (1901), s. 107-127, 1 lev.

70. P. N. Oreşkov, *İstanbul civarındaki eski Bizans eserleri* (bulgarca) «*Spisanie na bulgarshata Akad.*», Sofia 1915, s. 71-118 (bu yayın görülemedi).

71. K. H. Şkorpil, *Notes sur les antiquités de Strandja - planina* (bulgarca metin, fransızca özetli) «*Bulletin (=Izvestija) de la Société Archéologique Bulgare*» III, fas. 2 (1913), s. 233-262.

72. E. Kalinka — J. Strzygowski, *Die Kathedrale von Herakleia*, «*Beiblatt der Jahreshefte des Österr. archaeolog. Institutes*» I (1898), s. 3-28.